

УДК: 159.9

© Мукий Т.В., Філенко І.О., 2011 р.

Т.В. Мукий, І.О. Філенко

Українська інженерно-педагогічна
академія, м. Харків

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ РЕФЛЕКСИВНИХ ПРОЦЕСІВ У ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

У роботі досліджуються особливості формування рефлексивних процесів у студентів вищого навчального закладу в ході професійного навчання. Приведені результати свідчать про розвиток рефлексивних здібностей, який є нерівномірним відносно структурних компонентів рефлексії. В ході навчання стають більш інтегрованими міжсистемні зв'язки рефлексивних процесів з іншими психічними функціями. Відзначено, що рефлексивні процеси мають специфічність своїх проявів відносно спеціалізації навчання студентів.

Ключові слова: професійне навчання, рефлексивні процеси, професійна рефлексія, інтернальність, самосвідомість.

Т.В. Мукий, И.А. Филенко

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ РЕФЛЕКСИВНЫХ ПРОЦЕССОВ У ЛИЦ ЮНОШЕСКОГО ВОЗРАСТА ВО ВРЕМЯ ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

В работе исследуются особенности формирования рефлексивных процессов у студентов высшего учебного заведения в ходе профессионального обучения. Приведенные результаты свидетельствуют о развитии рефлексивных способностей, которое является неравномерным относительно структурных компонентов рефлексии. В процессе обучения становятся более интегрированными межсистемные связи рефлексивных процессов с другими психическими функциями. Отмечено, что рефлексивные процессы имеют специфичность своих проявлений относительно специализации обучения студентов.

Ключевые слова: профессиональное обучение, рефлексивные процессы, профессиональная рефлексия, интернальность, самосознание.

T.V. Mukiy, I.A. Filenko

FEATURES OF FORMING OF REFLECTIONS PROCESSES AT THE PERSONS OF YOUTH AGE DURING TEACHING IN HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT

The features of forming of the reflections processes at the students of higher educational establishment during the professional training are explored. The results testify about development of the reflections capabilities, but this development is uneven in relation to the structural components of reflection. In the process of teaching intersystem connections of the reflections processes with other psychical functions become more integrated. It is marked that reflections processes have specificity in the relation to specialization of teaching of the students.

Key words: professional training, reflections processes, professional reflection, internality, consciousness.

Світ, що оточує людину, з кожним роком стає все більш складним, динамічним, мінливим. Збільшуються обсяги інформаційних потоків, зростає невизначеність, пов'язана з прогнозом результатів особистого життя і діяльності. При цьому ціна помилок, що допускаються суб'єктом, може ставати непомірно високою для нього, що приводить до зростання стресів, нервово-емоційних зривів, появи станів внутрішньої спустошеності, виникненню синдрому вигорання, деформації смислової сфери особистості. У зв'язку з цим виникає питання про психічні механізми і процеси, що забезпечують стійкість буття та діяльності людини в нестійкому світі, про внутрішні резерви, які залишаються ще не повною мірою розкритими в процесі її розвитку.

До таких процесів в першу чергу необхідно віднести процеси рефлексії, які пильно вивчаються психологами, філософами, соціологами в останні два десятиліття. Як відзначають Б.Г. Мещеряков і В.П. Зінченко, рефлексія – це «...розумовий (раціональний) процес, направлений на аналіз, розуміння, усвідомлення себе: власних дій, поведінки, мови, досвіду, відчуттів, станів, здібностей, характеру, відносин, своїх завдань, призначення і т. д.» [12, 452].

Психологія рефлексії спочатку мала відношення до вивчення питань, пов'язаних з переосмисленням конфліктних ситуацій або з вибором стратегій самоорганізації в процесі рішення завдань (С.Ю.Степанов, І.Н.Семенов [15]). Так, Г.П. Щедровицький відзначає, що під час виникнення утруднень суб'єкт діяльності здійснює рефлексію, яка передбачає призупинення діяльності і розгортання системи спеціального спостереження, спрямованого в минуле, тобто рефлексія за Г.П. Щедровицьким має ретроспективний напрям [19].

І.Н. Семенов обґрунтував поняття рефлексії як переосмислення проблемної ситуації і ввів поняття рефлексивної регуляції творчості [14]. Як визначають М.В.Буланова-Топоркова, А.В. Духавнева, Л.Д. Столяренко [3] – у проблемній ситуації звичні способи дій не дозволяють вирішити завдання, в результаті усвідомлюється необхідність рефлексії. Рефлексія направлена на пошук причини невдач і утруднень, в ході чого усвідомлюється, що використовувані засоби не відповідають завданню, формується критичне відношення до власних засобів, потім

до умов завдання застосовується ширший круг засобів, висувуються припущення, гіпотези, відбувається інтуїтивне рішення (на неусвідомлюваному рівні) даної проблеми, а потім вже відбуваються логічне обґрунтування і реалізація рішення.

3. Заборовській [20] відзначав, що самосвідомість рефлексії є особливою формою самосвідомості, що знаходиться на межі між внутрішнім і зовнішнім світом людини. Вона ґрунтується на когнітивній переробці і інтеграції різнорідної інформації щодо власної особистості. Джерела цієї інтеграції: аналіз, синтез, причинно-наслідкове і генетичне мислення. У самосвідомості рефлексії сильно розвинений пізнавальний чинник, що робить можливою критичну самооцінку, самоаналіз, доступ до механізмів своєї поведінки. Це створює сприятливі умови для ефективного самоконтролю і усестороннього розвитку особистості.

В.П.Зінченко [5] визначає рефлексивний прошарок свідомості як центральну ланку, яка з'єднує буттєвий та духовний рівні свідомості людини і відносно до них виконує контрольну, оціночну та змістовизначальну функції.

А.С.Шаров [18] розглядає механізм рефлексії, як процес самоорганізації психічної активності, яка здійснюється на різних рівнях психіки (свідомості, несвідомості) для досягнення в процесі взаємодії людини з світом синергізму, вона виявляється в побудові і скріпленні меж, їх організації в ході руху до основ власної діяльності.

Я.Л. Коломінській [12] звертає увагу на істотну роль рефлексії в організації міжособистісних відносин і під соціально-психологічною рефлексією розуміє здатність суб'єкта сприймати і оцінювати основні параметри своїх власних взаємин з іншими членами групи

В.В. Знаков [6] в своїх працях, присвячених розумінню, вводить поняття саморозуміння, в якому він виділяє когнітивну і екзистенціальну складові. Під когнітивною стороною він розуміє здібність і схильність суб'єкта до рефлексії, тобто свідомого самоаналізу, тоді як екзистенціальна сторона є емоційним, емпатичним, спонтанним розумінням власного буття, його рушійних сил і сенсів.

Серед інших базових напрямів, пов'язаних з дослідженням процесів рефлексії, також виділяють наступні (А.В. Карпов[8]):

1. Аналіз феноменів рефлексії в структурі спільної діяльності (В.А. Недоспасова, В.В. Рубцов).

2. Особистісний напрям, де знання рефлексії розглядається як результат осмислення своєї життєдіяльності (Ф.Е. Василюк, М.Р. Гинзбург, А.Ф. Лазурській).

3. Генетичний напрям дослідження рефлексії (Ю.В. Громико, Ж. Піаже, В.І. Слободчиков).

4. Метакогнітивний напрям в дослідженні процесів рефлексії (М. Келлер, Дж. Флейвелл, М.А. Холодна).

Надалі – впродовж 90-х років ХХ століття, а також в останнє десятиліття - відбувається детальніше вивчення рефлексивних процесів, що зокрема мають відношення до професійної діяльності. Рефлексивність починає розглядатися як важлива складова, що забезпечує успішність діяльності, особливо в професіях, пов'язаних з підтримкою і управлінням соціальними процесами (викладач, психолог, менеджер і ін.) [2; 9; 11; 16; 17].

Підкреслюючи важливість рефлексії в педагогічній діяльності, Ю.Н. Кулюткин і Г.С. Сухобська [11] відзначають, що професійна рефлексія вчителя – це його здатність відображати «внутрішню картину світу учня», яка дозволяє спочатку зрозуміти – ким є інша людина (учень), а потім уявити, якими можуть бути перспективи його розвитку, і якою повинна бути ситуація, щоб вона стимулювала його до розвитку.

Професійна педагогічна рефлексія – це вдумливе і відповідальне відношення педагога-професіонала до своєї роботи, засноване на постійному осмисленні своєї діяльності і її результатів на користь інших людей. Професійна педагогічна рефлексія розвивається на основі особистісних рефлексивних здібностей.

Рефлексивні здібності включають: здатність творчо, по-новому осмислювати і долати проблемні ситуації, виходити з внутрішніх конфліктних станів, уміння набувати нові сенси і цінності, вступати в нові, нестандартні комунікативні системи, планувати власну діяльність і управляти нею [2].

Як наголошується у ряді робіт, здібність до професійної рефлексії формується у суб'єкта поступово і представлена у майбутніх фахівців неоднаково. Так, на думку

Е.В. Чорного [17], професійна педагогічна рефлексія – це виведення на когнітивний рівень суб'єктивних переживань, пов'язаних з професійною діяльністю, що дає можливість передбачати: 1. усвідомлення і розуміння всієї структури своїх взаємин зі всіма суб'єктами учбово-виховного процесу; 2. усвідомлення особливостей взаємозв'язків всіх суб'єктів учбово-виховного процесу в самому учбовому закладі як системи; 3. усвідомлення ступеня своєї професійної компетентності, враховуючи рівень знань, а також комунікативних, методичних умінь і навиків.

Н.М. Боритко [2] звертає увагу на поліфункціональність терміну «педагогічна рефлексія», у розумінні сутності якого він виділяє три аспекти: «погляд назад», самопізнання суб'єктом свого внутрішнього світу та розмірковування індивіда стосовно соціальної дійсності.

Формування рефлексії починається в молодшому шкільному віці, а у підлітків стає основним чинником (механізмом) регуляції поведінки і особистісного саморозвитку. У концепції розвиваючого навчання (В.В. Давидов [4] і ін.) рефлексія розглядається як істотний показник високого розумового розвитку. Тому найважливішим педагогічним завданням є конструювання особливих проблемних ситуацій та організація рефлексивної діяльності учнів, спрямованої на їх вирішення.

Вказані вище підходи до вивчення проблеми рефлексії дозволяють зробити висновок про те, що багатьма дослідниками наголошується провідна роль рефлексії в ефективній, гармонійній самореалізації особистості, в формуванні професійних здібностей, в забезпеченні процесу розвитку і саморозвитку, в досягненні максимальної ефективності і результативності професійної діяльності. З іншого боку - суть рефлексії, завдяки якій здійснюється професійне становлення і розвиток особистості, а також особливості її розвитку і сукупність умов, сприяючих формуванню даної якості, недостатньо вивчені в педагогічній психології. Тому метою даної роботи з'явилось вивчення особливостей формування рефлексивних процесів у осіб юнацького віку під час навчання у вищому навчальному закладі.

Методика і організація дослідження. Для дослідження особливостей рефлексивних процесів у студентів була обрана методика А.В. Карпова [8]. Оскільки

методика А.В. Карпова визначає загальний рівень рефлексії, вона була нами модифікована так, що дозволяла крім цього показника також визначати і рівень сформованості професійної педагогічної рефлексії. До базової методики А.В. Карпова було добавлено ще п'ять тверджень, які мали відношення до визначення професійних аспектів, пов'язаних з майбутньою педагогічною діяльністю у студентів, або ж з їхньою самооцінкою виконання елементів самостійної педагогічної діяльності під час учбових занять та педагогічної практики.

Також використовувалися наступні психологічні методики: методика „Дослідження рівня суб'єктивного контролю” (РСК); методика Г. Айзенка для визначення типу темпераменту, екстраверсії та нейротизму особистості [13]; методика „Діагностика мотиваційної структури особистості” (ДМСО). Методика „Дослідження рівня суб'єктивного контролю” була обрана тому, що згідно літературних джерел рефлексивні процеси та рефлексивна поведінка особистості можуть бути пов'язані з такими психічними функціями, як усвідомлення себе, автономія, відповідальність [7]. Оскільки за В.В. Знаковим поняття само розуміння включає когнітивну і екзистенціальну складові [3], також має підґрунтя застосування методики методика „Діагностика мотиваційної структури особистості” (ДМСО).

Крім вказаних психологічних методик в групах досліджуваних студентів визначалися показники успішності навчання за наступними дисциплінами: каліграфія; педагогіка; методика математики; методика української мови; методика російської мови. Отримані дані оброблялися з використанням критерію відмінностей (за Манном-Уїтні) і кореляційного аналізу (за Спірменом). Для обробки використовувався пакет статистичних програм Statistica, а також табличний процесор Excel.

Дослідження проводилося на базі Харківського гуманітарно-педагогічного інституту у 2009 році протягом квітня-травня. У ньому брали участь групи студентів другого і п'ятого курсів факультету початкової освіти. Студенти другого курсу приймали участь в експерименті у кількості 23 особи (вік досліджуваних 16-17 років), а студенти 5-го курсу – у складі 13 осіб (вік досліджуваних 20-21 рік).

Гендерний склад груп другого і п'ятого курсів був однаковим, всі студенти були жіночої статі.

Особливістю представників студентів 2-го курсу є те, що їх навчальна підготовка здійснюється за двома напрямками: 1. вчитель початкових класів – вчитель інформатики (13 осіб); 2. вчитель початкових класів – вчитель образотворчого мистецтва (10 осіб). Тобто, різниця у навчально-виховному процесі цих двох підгруп полягає у тому, що кожній з них викладається певна додаткова сукупність спеціальних дисциплін. Для першої – дисципліни математичного, інформатичного циклу, а для другої – дисципліни художньо-графічного циклу.

Результати дослідження. В табл. 1-4 наведені отримані в ході дослідження результати. Показники з рівнем достовірності $p > 0,05$ в табл. 1, 2 та 4 не наведені.

Таблиця 1

Коефіцієнти кореляції, які характеризують зв'язок досліджуваних показників з рівнем розвитку професійної педагогічної та загальної рефлексії у студентів 2-го курсу

Досліджувані показники	Загальна рефлексія	Педагогічна рефлексія
Екстраверсія	-0,65**	-
Загальна інтернальність	-	0,60**
Інтернальність у сфері досягнень	-	0,49*
Виробнича інтернальність	-	0,50*
Інтернальність у сфері сімейних відносин	-	0,47*
Інтернальність у сфері здоров'я	0,56*	-
Каліграфія	-	0,43*
Методика викладання математики	-	0,44*
Методика викладання української мови	-	0,49*

Примітка. Кореляції достовірні з рівнями значущості: * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$.

Результати наведені в табл.1, 2 дають підставу припустити, що розвиток рефлексивних здібностей пов'язаний з розвитком автономії, самостійності, відповідальності в різних сферах життя особистості, а також з результатами навчання з мовних дисциплін та математики.

Коефіцієнти кореляції, які характеризують зв'язок досліджуваних показників з рівнем розвитку професійної педагогічної та загальної рефлексії у студентів 5-го курсу

Досліджувані показники	Загальна рефлексія	Педагогічна рефлексія
Загальна інтернальність	0,89**	-
Інтернальність у сфері досягнень	0,82**	-
Інтернальність у сфері невдач	0,65*	-
Виробнича інтернальність	0,72**	-
Інтернальність міжособистісна	0,68**	-
Педагогіка	0,82**	-
Методика викладання математики	0,86**	-
Методика викладання української мови	0,89**	-

Примітка. Кореляції достовірні з рівнями значущості: * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$.

Також дані табл.1, 2 свідчать про те, що структура зв'язків між досліджуваними показниками для студентів 2-го та 5-го курсів має суттєві відмінності. Ці відмінності полягають в наступному:

1. У студентів 2-го курсу позитивні достовірні коефіцієнти кореляції визначаються між педагогічною рефлексією та загальною інтернальністю, інтернальністю у сфері досягнень, виробничою інтернальністю, інтернальністю у сфері сімейних відносин, показниками успішності в навчанні з дисциплін - каліграфія, методика викладання математики, методика викладання української мови. При цьому показники загальної рефлексії мають значно меншу кількість міжсистемних зв'язків.

2. У студентів 5-го курсу позитивні достовірні коефіцієнти кореляції визначаються між загальною рефлексією та загальною інтернальністю, інтернальністю у сфері досягнень, інтернальністю у сфері невдач, виробничою інтернальністю, міжособистісною інтернальністю, показниками успішності в навчанні з дисциплін – педагогіка, методика викладання математики, методика викладання української мови. При цьому показники педагогічної рефлексії не мають значущих міжсистемних зв'язків.

3. Кореляційні зв'язки для показників у студентів 5-го курсу більш достовірні (на рівні $p < 0,01$), ніж у студентів 2-го курсу (на рівні $p < 0,05$).

Порівняльний аналіз досліджуваних психологічних показників в групах студентів 2-го та 5-го курсу (Табл.3) дозволяє зробити висновок про те, що у студентів до 5-го курсу відбувається достовірне (на рівні $p < 0,05$) зростання показника педагогічної рефлексії. При цьому зростання показника загальної рефлексії, хоч і має місце, але воно не достовірне. Також до 5-го курсу фіксується достовірне (на рівні $p < 0,01$) зниження показника інтернальності у сфері досягнень.

Таблиця 3

Порівняльні характеристики досліджуваних показників у студентів 2-го та 5-го курсу

Досліджувані групи студентів	Досліджувані психологічні показники		
	Інтернальність у сфері досягнень	Загальна рефлексія	Педагогічна рефлексія
Студенти 2-го курсу	6,65**	3,70	5,60*
Студенти 5-го курсу	4,69**	4,38	6,75*

Примітка. Відмінності достовірні з рівнями значущості: * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$.

Таблиця 4

Коефіцієнти кореляції досліджуваних показників з рівнем розвитку професійної педагогічної та загальної рефлексії у двох підгрупах студентів 2-го курсу зі спеціалізаціями: „Інформатика” та „Образотворче мистецтво”.

Досліджувані показники	Спеціалізація «Інформатика»		Спеціалізація «Образотворче мистецтво»	
	Загальна рефлексія	Педагогічна рефлексія	Загальна рефлексія	Педагогічна рефлексія
Екстраверсія	-0,58*	-	-0,71*	-
Загальна інтернальність	-	-	-	0,80**
Виробнича інтернальність	-	-	-	0,77**
Міжособистісна інтернальність	-	0,55*	-	-
Інтернальність у сфері здоров'я	0,82**	-	-	-
Інтернальність у сфері сімейних відносин	-	-	-	0,76*

Примітка. Кореляції достовірні з рівнями значущості: * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$.

Аналіз коефіцієнтів кореляції, які наведені в табл.4 для двох підгруп студентів 2-го курсу з додатковим напрямом спеціалізацій „Інформатика” та „Образотворче мистецтво”, дозволяє зробити висновок про те, що існує специфіка міжсистемних зв'язків досліджуваних показників рефлексії з показниками інтернальності, яка проявляється в наступному:

1. У студентів спеціалізації „Образотворче мистецтво” позитивні достовірні коефіцієнти кореляції визначаються між педагогічною рефлексією та загальною інтернальністю, виробничою інтернальністю, інтернальністю у сфері сімейних відносин.

2. У студентів спеціалізації „Інформатика” позитивні достовірні коефіцієнти кореляції визначаються між педагогічною рефлексією та міжособистісною інтернальністю, а також між загальною рефлексією і інтернальністю у сфері здоров'я.

3. Кореляційні показники у студентів спеціалізації „Образотворче мистецтво” характеризуються більшою кількістю міжсистемних зв'язків та більшою достовірністю, ніж у студентів спеціалізації „Інформатика”.

Також був зафіксований більш високий рівень розвитку професійної рефлексії у студентів спеціалізації „Інформатика” (показник дорівнює 6,2 бали) ніж у студентів спеціалізації „Образотворче мистецтво” (показник дорівнює 4,9 бали). Ці відмінності достовірні на рівні $p < 0,01$.

Аналізуючи отримані результати, слід зазначити, що відмінності в структурних взаємозв'язках професійної рефлексії для студентів 2-го та 5-го курсів можуть бути пов'язані з нерівномірністю розвитку психічних функцій в юнацькі роки. Як зазначав Б.Г. Ананьєв: «Несомненно, в студенческом возрасте имеются наибольшие возможности развития... В сложной структуре этого периода развития моменты повышения одной функции (пики или оптимумы) совмещаются не только с моментами стабилизации, но и понижением других функций» [1, 185]. При цьому може динамічно змінюватися структура когнітивних процесів, в тому числі і рефлексії. Її структура починає ускладнюватися, що проявляється в суттєвому зростанні показників професійної рефлексії, яка спрямована на забезпечення

майбутньої професійної діяльності (це ми бачимо у студентів 5 курсу в порівнянні зі студентами 2-го курсу). Але специфічність прояву цієї здібності відносно майбутньої професійної діяльності (яка ще не виконується, але тільки відбивається в окремих учбових завданнях), не дозволяє сформувати стійку систему професійної рефлексії, що фіксується також в відсутності її усталених, розвинених міжсистемних зв'язків з іншими психічними функціями та показниками успішності учбової діяльності (як це бачимо на прикладі студентів 5-го курсу). Проте в той же час загальна рефлексія, що розвивається повільніше, утворює у студентів 5-го курсу розгалужені міжсистемні зв'язки з іншими психічними функціями, результатами навчання, і вона є основою процесу самоусвідомлення себе, своєї діяльності, свого поведіння в різних сферах людського буття.

Отримані відмінності в міжсистемних зв'язках рефлексивних процесів у підгрупах студентів 2-го курсу, що мають різну спеціалізацію, свідчать на нашу думку про специфіку проявів рефлексії в різних видах професійної діяльності (в нашому випадку для студентів спеціалізації „Інформатика” більш характерна діяльність, що може бути віднесена до типу «Людина-знак», а для студентів спеціалізації „Образотворче мистецтво” характерна діяльність, що може бути віднесена до типу «Людина-художній образ»). Студенти обирають спеціалізацію з урахуванням своїх уподобань, які досить часто можуть визначатися домінуючими типами мислення. Ці типи мислення можуть формувати переваги в застосуванні специфічних ментальних кодів, і як наслідок – організація рефлексивних процесів відносно виконання професійних завдань, які моделюють майбутню педагогічну діяльність, теж може мати свою специфіку.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна зробити наступні загальні висновки: 1. Процес професійного навчання майбутніх педагогів супроводжується розвитком рефлексивних здібностей, зокрема пов'язаних з майбутньою професійною діяльністю. Цей розвиток є нерівномірним відносно структурних компонентів рефлексії, найбільш він характерний для професійної рефлексії, яка пов'язана з спрямованістю особистості на успішне рішення учбових завдань, моделюючих майбутню професійну діяльність. 2. В процесі навчання

набувають більшого ступеню інтегрованості міжсистемні зв'язки рефлексивних процесів з іншими психічними функціями та з результатами учбової діяльності. 3. Рефлексивні процеси мають специфічність своїх проявів відносно спеціалізації навчання студентів, що може бути пов'язано з функціонуванням різних систем ментального кодування, які віддзеркалюють змістовні, операційні та структурно-інформаційні особливості майбутньої професійної діяльності. 4. Формування рефлексивних здібностей в студентські роки тісно пов'язане з розвитком автономії, самостійності, відповідальності в різних сферах життя особистості, а також з результатами навчання з мовних дисциплін та математики. Це може стати підґрунтям для розробки нових методик інтенсивного розвитку професійної рефлексії у студентської молоді під час навчання у вищому навчальному закладі.

Список літератури

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – СПб: Питер, 2002. – 288 с.
2. Борытко Н.М. Педагогическая ситуация в структуре воспитательного процесса // Педагогические проблемы становления субъектности школьника, студента, педагога в системе непрерывного образования: Сб. науч. и метод. тр. Вып.3. – Волгоград, 2001. – С. 14-21.
3. Буланова-Топоркова М. В., Духавнева А.В., Столяренко Л.Д. и др. Педагогика и психология высшей школы: Учебное пособие. – Ростов н/Д: Феникс, 2002. – 544 с.
4. Давыдов В.В. Лекции по педагогической психологии. – М.: Издательский центр «Академия», 2006. – 224 с.
5. Зинченко В.П. Сознание и творческий акт. – М.: Языки славянских культур, 2010. – 592 с.
6. Знаков В.В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема // Психологический журнал. – 2005. – Т. 25. – № 1. – С. 18-28.
7. Калмыкова Е.С. Рефлексивный процесс и его отражение в дискурсе // Ситуационная и личностная детерминация дискурса / Под ред. Н.Д. Павловой, И.А. Зачесовой. – М.: Изд-во «Институт Психологии РАН», 2007. – 384 с.
8. Карпов А.В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 5. – С. 45-57.
9. Карпов А.В. Психология менеджмента: Учеб. пособие. – М.: Гардарики, 2005. – 584 с.
10. Коломинский Я.Л. Социальная психология взаимоотношений в малых группах: Учебное пособие для психологов, педагогов, социологов. – М.: АСТ. 2010, – 446 с.
11. Кулюткин Ю.Н., Сухобская Г.С. Мышление учителя: личностные механизмы и понятийный аппарат. – М.: Педагогика, 1990. – 104 с.
12. Мещеряков Б.Г., Зинченко В. П. Большой психологический словарь. – М.: Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с.
13. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / Под ред. А.А. Крылова, С.А. Маничева. – СПб.: Питер, 2001. – 559 с.
14. Семенов И.Н. Проблемы рефлексивной психологии решения творческих задач. – М., 1990. – 216 с.

15. Степанов С. Ю., Семенов И. Н. Психология рефлексии // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 31-49.
16. Степанов С.Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций. – М.: Наука, 2000. – 240 с.
17. Черный Е.В. Инициирование профессиональной рефлексии у педагогов // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – №3. – С. 1-4.
18. Шаров А.С. Ограниченный человек: значимость, активность, рефлексия: Монография. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 2000. – 358с.
19. Щедровицкий Г.П. Коммуникация, деятельность, рефлексия // Исследование речемыслительной деятельности. Психология. – Вып. 3. – Алма-Ата: Изд-во Казахск. гос. пед. института. – 1974. – С.12-28.
20. Zahorowski Z. Psychospolechne problemy funkcjonowania samoswiadomosci // Studia filozoficzne. – 1986. – N 5 (246). – P. 83-97.